

Історія

УДК 94(477)“194/195”

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17242479>

**Землянки в селах повоєнної України: засіб виживання та індикатор
стану відбудови (середина 1940-х – початок 1950-х рр.)**

Король Віталій Миколайович,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України, Сумський державний педагогічний
університет ім. А. С. Макаренка, м. Суми, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Прийнято: 14.09.2025 | Опубліковано: 30.09.2025

***Анотація.** Мета цієї статті – проаналізувати характерні особливості використання землянок у якості тимчасового житла в сільській місцевості повоєнної України, а також заходи радянської влади щодо ліквідації цього явища протягом відбудовчого періоду в середині 1940-х – на початку 1950-х рр.*

Використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи (порівняльно-історичний, історико-системний, ретроспективний), а також елементи герменевтики і контент-аналізу. Наукова новизна роботи полягає в ґрунтовному дослідженні маловивченого досі питання проживання сільського населення України в землянках протягом періоду повоєнної відбудови. Дослідження базується на запроваджуваних вперше до наукового обігу архівних документах.

З'ясовано, що землянки у сільській місцевості України поширилися в через значні руйнування житлового фонду під час війни. Спорудження землянок було можливим без застосування великої кількості повноцінних будматеріалів і здійснювалося з використанням некваліфікованої праці колгоспників та наявних підручних засобів. Це робило землянки максимально доступним видом житла в умовах його нестачі, хоча і проживання в них залишалося некомфортним, антисанітарним та екстремальним.

Наявність заселених землянок стала для влади і суспільства індикатором, що показував незавершеність процесу повоєнної відбудови. Водночас завдання з відбудови житла держава покладала на саме населення та місцеві колгоспи, встановлюючи систему директивних вимог і контролю за діяльністю створених будівельних бригад. Забезпечення фінансами, кадрами і будматеріалами з боку держави залишалося вкрай недостатнім.

Протягом років відбудови загалом спостерігалось зменшення кількості землянок. Проте інспекційні перевірки, здійснені в областях 1948 р., показували часткове збільшення чисельності цих споруд порівняно з попередніми даними статистики. Не зважаючи на запевнення влади про вчасне завершення відбудови села протягом IV п'ятирічки, подекуди використання землянок тривало ще до середини 1950-х рр. Хоча такі факти і не афішувалися владою, проте вони свідчили, що відновлення житлового фонду завершилося неповністю.

Ключові слова: *землянки, повоєнна відбудова, сільська місцевість, тимчасове житло.*

Dugouts in the villages of post-war Ukraine: a way of survival and an indicator of the reconstruction state (mid-1940s – early 1950s)

Vitaliy Korol,

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

<https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Abstract. *The purpose of this article is to analyze the characteristic features of the dugouts used as temporary housing in rural areas of post-war Ukraine, as well as the measures taken by the Soviet authorities to eliminate this phenomenon during the reconstruction period in the mid-1940s and early 1950s.*

General scientific and special historical methods (comparative-historical, historical-systemic, retrospective), as well as elements of hermeneutics and content analysis, were used. The scientific novelty of the work lies in the thorough study of the hitherto little-studied issue of the residence of the rural population of Ukraine in dugouts during the period of post-war reconstruction. The research is based on archival documents introduced into scientific circulation for the first time.

It was found that dugouts in rural areas of Ukraine spread due to the significant destruction of the housing stock during the war. The construction of dugouts was possible without the use of a large number of high-quality building materials and was carried out using the unskilled labor of collective farmers and available improvised means. This made dugouts the most affordable type of housing, although living in them remained uncomfortable, unsanitary, and extreme.

The presence of inhabited dugouts became an indicator for the authorities and society, showing the incompleteness of the post-war reconstruction process. At the same time, the state entrusted the task of rebuilding housing to the population itself

and local collective farms, establishing a system of directive requirements and control over the activities of the created construction teams. The provision of finances, personnel, and building materials by the state remained extremely insufficient.

During the years of reconstruction, there was a general decrease in the number of dugouts. However, inspections carried out in the regions in 1948 showed a partial increase in the number of these structures compared to previous statistical data. Despite the authorities' assurances that the reconstruction of the village would be completed on time during the IV Five-year Plan, in some places the use of dugouts continued until the mid-1950s. Although such facts were not advertised by the authorities, they nevertheless indicated that the restoration of the housing stock was incomplete.

Keywords: *dugouts, post-war reconstruction, rural area, temporary housing.*

Постановка проблеми. Сьогодні міста і села України зазнають страшних руйнувань з боку російських агресорів. Неминуча перспектива відбудови населених пунктів після завершення бойових дій спонукає до вивчення різних аспектів попередньої великої відбудови, що відбувалася після II Світової війни. Однією зі сторінок, що заслуговує на увагу, є питання використання тимчасового житла в сільській місцевості повоєнної України. Одним з найпростіших і найдоступніших його видів стали землянки, які стали порятунком для населення, що втратили свої домівки під час війни. Водночас саме існування землянок на селі ставало постійним нагадуванням для влади про необхідність відбудови житлового фонду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії є праці, в яких досліджується проблема відбудови житла на селі у повоєнний період. Зокрема, в географічних межах всієї України стан сільського житлового фонду аналізують О. Нікілєв та В. Марченко [1; 2]. Зазначене питання знайшло

відображення і на регіональному та краєзнавчому рівнях досліджень. Так, В. Ревенко і П. Сацький характеризують процес повоєнної відбудови сіл у південних областях України [3; 4], Т. Терещенко – в центральних областях [5], А. Поліщук – на Поділлі [6], О. Гончарова – на Харківщині [7], В. Король – на Сумщині [8], О. Осипенко – на Одещині [9]. Г. Стародубець зосереджується на вивченні усної пам'яті про повоєнне повсякденне життя селян Житомирщини [10]. О. Шамрай досліджує висвітлення відбудовчого процесу в місцевій пресі того періоду [11]. Однак у всіх згаданих працях про землянки і пов'язані з ними питання згадується лише мимобіжно. Як правило, лише констатується факт їхнього існування в якості ілюстрації масштабу житлової проблеми на селі та нужденного становища колгоспників.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Як було зазначено, в сучасній науковій літературі тією чи іншою мірою розглядаються обставини повоєнного відновлення житла на селі. Проте використання землянок в контексті відбудови сільської місцевості України ніколи не ставало темою окремої наукової праці. Результати цього дослідження можуть бути використані для подальшої розробки споріднених питань, написанні монографічних та узагальнюючих робіт з історії України радянської доби.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета цієї статті – проаналізувати характерні особливості використання землянок у якості тимчасового житла в сільській місцевості повоєнної України, а також заходи радянської влади щодо ліквідації цього явища. Для досягнення поставленої мети визначено наступні науково-дослідницькі завдання: охарактеризувати як вид житла землянки, що використовувалися у відбудовчий період; визначити в динаміці кількісні показники використання землянок; проаналізувати ставлення до цієї проблеми з боку влади та її зусилля задля вирішення житлової проблеми мешканців землянок.

Для розв'язання визначених завдань використано як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи (порівняльно-історичний, історико-системний, ретроспективний), що разом з елементами герменевтики, контент-аналізу і математичної статистики дозволили побудувати дослідження на детальному аналізі опублікованих джерел та архівних матеріалів, значна частина яких запроваджується в науковий обіг вперше.

Виклад основного матеріалу дослідження. В якості житла землянки відомі на теренах України ще з давніх часів. Використання їх у період відбудови пов'язаний з масовим знищенням забудови сіл під час II Світової війни під час бойових дій та внаслідок застосування тактики «випаленої землі» обома сторонами конфлікту. Значна кількість селян, які залишилися без домівок, тоді були змушені шукати прихистку в уцілілих хатах своїх односельчан або нашвидкуруч споруджувати тимчасове житло, найбільш доступним з якого і стали землянки. Їхнє будівництво не потребувало кваліфікованих професійних кадрів і велося шляхом викопування в ґрунті з використанням мінімуму підручних засобів. Для спорудження землянок годилися неповноцінні будівельні матеріали, доступні населенню: колоди низької якості, жердини, лоза, хмиз, гілки, дерен, мох тощо.

Свого часу в брошурі, присвяченій розрахункам норм будівництва тимчасового житла, архітектори Т. Варенцов і В. Кратюк розглядали особливості дуже поширеної споруди типу землянки-курень для мешкання малої сім'ї. Внутрішній розмір будівлі становив 4,5х4,5 м, що мало бути достатніми для тимчасового мешкання 2-4 осіб. Споруда заглиблювалася в землю неповністю. Над нею конструювався двосхилий дах з імпровізованою покрівлею. В середині такої землянки могла розміщуватися невелика грубка для обігріву і приготування їжі. З меблів передбачалися лише примітивні полиці для сну і, якщо залишався простір, стіл.

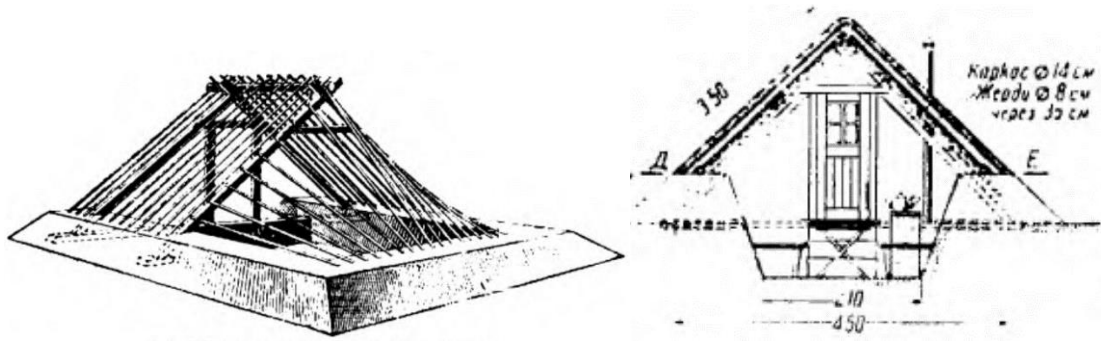

Рис. 1. Схема конструкції і розріз тимчасового житла типу землянки-курня (за Т. Варенцовим і В. Кратюком) [12, с. 14-15].

Спеціалісти розрахували, що на спорудження такого житла було достатньо 42,7 людино-годин праці осіб з низькою професійною кваліфікацією. З будматеріалів – близько 1 кубометру колод (діаметром 13-20 см) і стільки ж жердин (діаметром 6-8 см). Також передбачалося використати хмиз, гілки хвойних дерев і соломі чи очерет для покрівлі, які потрібно було прикрити дернинням чи присипати глиною чи землею. Для скріплення між собою елементів каркасу покрівлі в умовах відсутності цвяхів використовувалася гужва – джгут із розпареної лози, яким зв'язували колоди і жердини. Після побудови постійного житла таку землянку рекомендувалося залишити і використовувати як погріб для овочів чи льоду [12, с. 14-15].

Використовувалися і землянки-бліндажі армійського типу, розповсюджені під час війни. Житлова камера в них повністю заглиблювалася в землю і зверху перекривалася накатом з колод, присипаних землею, а вхід робився з похилим спуском. Зокрема, про використання у повоєнні роки такого житла на Сумщині згадується у місцевій пресі [13, с. 4].

У матеріалах усної історії знаходимо і свідчення про використання землянки-печери. Така споруда викопувалася горизонтально у крутому схилі яру, а на вході розміщувалися двері та віконце [14].

Зазначимо, що землянки використовувалися не лише для проживання. Існують відомості про використання землянок в якості об'єктів культурної сфери. Так, заступник наркома освіти УРСР С. Бухало в другій половині 1944 р. доповідав, що «в районах Чернігівської області колгоспники й молодь збудували сотні землянок, в яких організували хати-читальні» [15, с. 123].

Абсолютно зрозумілим є той факт, що мешкання у землянках було не просто некомфортним. У холодну пору року перебування в них ставало надзвичайно екстремальним випробуванням, і люди буквально ризикували власним життям і здоров'ям. Очевидним це було і для тогочасної влади. Ігнорувати цю проблему не можна було ще й через те, що саме існування землянок руйнувало будь-які твердження пропаганди про успішність відбудови. Спорудження житла для мешканців землянок ставилося на контроль державних і партійних органів, ставало індикатором результативності процесу відновлення сільської місцевості.

За постановою РНК УРСР № 1906 від 29 листопада 1945 р. усі сільради повинні були щомісячно подавати до органів Центрального статистичного управління звіт за чітко визначеною формою з відомостями про хід відбудови сіл. Серед таблиць формуляру була і графа «Проживає в землянках», яку необхідно було заповнити, вказавши кількість сімей та кількість осіб. Ясна річ, що кількість сімей відповідала чисельності землянок. Потім ця інформація підсумовувалася в обласному звіті та направлялася в Статуправління УРСР. Такі документи регулярно починають застосовуватися з початку 1946 р. Наприклад, у відповідному формулярі, підписаному начальником Чернігівського обласного управління статистики, вказано, що в серпні 1946 р. на Чернігівщині зареєстровано проживання в землянках 4883 родини, які разом налічували 16581 особу [16, арк. 72-72 зв.]. Неважко підрахувати, що в середньому в кожній землянці тоді мешкали 3-4 людини.

Для керівництва процесом відбудови житла в кожній області владою створювалися управління у справах сільського і колгоспного будівництва. Та крім організаційної допомоги ці органи мало чим могли зарадити у будівництві. Оперативно слідкуючи за кількістю селян, які втратили житло, держава покладала справу відбудови сіл на самих постраждалих та їхні колгоспи.

Вимагалось, щоб в кожній артіль розгорнулися заготівля та виробництво місцевих будматеріалів: пісок, глина, вапно, саман, цегла, пиломатеріали тощо. На місцях мали створюватися колгоспні будівельні бригади, які б працювали за трудові. За споруджений будинок його мешканець-новосел мав потім відпрацьовувати в колгоспі кілька років. Безпосередньо ж з боку держави на потреби переселення людей із землянок до постійного житла виділялися мізерні кошти, що до того ж часто затримувалися, та вкрай недостатня кількість будматеріалів, обсяг виробництва яких значно відставав від потреб в умовах повоєнної руїни. Держава компенсувала свою нездатність надати матеріальну допомогу посиленням моніторингу і контролю за виконанням колгоспами своїх зобов'язань з відбудови [3, с. 145-146].

Загалом протягом 1946 р. в Україні було відновлено майже 47 тис. будинків і збудовано заново 114 тис., що разом становило близько 92 % річного плану [17, арк. 1-2]. За 1946 р. до новозбудованих будинків переселено 156 тис. сімей колгоспників складом у майже 578 тис. осіб. На 1 січня 1947 р. залишалося жити в землянках 23,4 тис. сімей (80,5 тис. осіб). Для порівняння, на чужій житловій площі та в хлівах тоді мешкало 79,6 тис. родин (260 тис. осіб) [17, арк. 32].

Передовою виявилася Харківська область, де було збудовано понад 17 тис. житлових будинків (114,6% плану). Завдяки цьому із землянок до нових хат було переселено 2,5 тис. родини колгоспників. Найкращим по Харківщині

став Краснокутський район, де було побудовано 1285 хат (183% річного плану) і 457 сімей перемістилися до новобудов [17, арк. 6-7].

За інформацією Управління у справах сільського та колгоспного будівництва при Раді Міністрів УРСР у 1947 р. загалом по республіці план спорудження нового житла на селі виконувався всього приблизно на 77 % [18, арк. 91]. Зазвичай першочергово житло надавалося особливим пільговим категоріям: сім'ям інвалідів війни, родинам загиблих воїнів, демобілізованим червоноармійцям і передовикам колгоспів [19, с. 2].

Реагуючи на поширену в ті часи практику подання завищених даних про виконання планів, Рада Міністрів УРСР 29 червня 1948 р. видала постанову «Про приписки до звітності щодо сільського і колгоспного будівництва». Відповідно до цієї постанови Управління зі справ сільського та колгоспного будівництва видало наказ про посилення контролю за обліком родин, які потребують житла. Було розпочало перевірку реальної кількості заселених землянок. Протягом липня 1948 р. працівники обласних сільбудуправлінь разом з відрядженими до областей співробітниками республіканського управління здійснювали суцільної перевірку обліку землянок в кожному районі. В результаті інспекцій «сільбудівців» виявилось, що насправді цих споруд більше, ніж було зареєстровано статистичними органами (17,1 тис. замість 14,8 тис.) [20, арк. 139]. Але парадокс полягав у тому, що станом на 1 січня 1948 р. уряд УРСР взагалі мав інформацію про лише 12,1 тис. землянок в селах республіки [20, арк. 162].

Отже, не зважаючи на розгортання сільського будівництва, землянок не меншало, а ставало більше. Крім очевидних приписок щодо виконання планів за попередні роки з боку місцевих посадовців знайшлися і об'єктивні пояснення:

- у західних областях, де колективізація лише почалася, до цього часу на облік ставилися лише землянки членів колгоспів, що дозволяло їм отримати допомогу в будівництві нової домівки і ставало стимулом для вступу в колгосп;
- в деяких селах нові землянки будували прибулі переселенці з інших територій (наприклад, примусово переміщені із західних областей)
- частина сімей, що жили на чужій житловій площі з настанням весни вселялися до знятих з обліку землянок, залишених або проданих старими господарями після переселення до нових будинків; часто люди йшли на це, знаючи про пріоритет надання житла чи допомогу в будівництві саме мешканцям землянок [20, арк. 139, 162].

За інформацією Ради Міністрів УРСР за 7 місяців 1948 р. разом в усіх областях були переселені із землянок 2,2 тис. сімей, ще 6,6 тис. будинків будувалося (за потреби 17,1 тис.). Загалом же план будівництва нових осель для колгоспників, які проживали в землянках, виконувався лише на рівні близько 30 % річного плану або 18 % реальної потреби сімей [20, арк. 86].

За довідкою заступника начальника Управління у справах сільського і колгоспного будівництва при Раді Міністрів УРСР Л. Заярного більшість землянок, а саме 14,6 тис. (або 85% загальної кількості), припадали на 6 областей: Полтавську, Київську, Волинську, Харківську, Чернігівську і Сумську. (Див. Таблицю 1).

Підраховано також, що понад 7 тис. землянок (або 50% усіх, що знаходилися в східних областях) зосереджувалися у 20 районах Київщини, Полтавщини, Сумщини, Харківщини і Чернігівщини. Рекордсменами цієї статистики виявилися Броварський район Київської області (702 землянки) та Диканський і Градизький райони Полтавської області (781 і 760 землянок відповідно). Провина за це покладалася на місцеві партійні комітети, які нібито

не приділяють належної уваги вирішенню цієї проблеми і залишають на самотпін питанні відбудови сіл [20, арк. 101-103].

Таблиця 1

Будівництво житла для сімей, які мешкали в землянках у 1948 р. [20, арк. 137]

Область	Кількість землянок на 01.01.1948 р.	План будівництва осель для ліквідації землянок на 1948 р.	Збудовано будинків на 01.08.1948 р. (відсотків плану)	Кількість землянок на 01.08.1948 р.
Вінницька	56	56	26 (46%)	28
Ворошиловградська	84	84	20 (24%)	99
Дніпропетровська	531	431	17 (4%)	646
Житомирська	376	376	61 (16%)	514
Кам'янець-Подільська	85	85	42 (49%)	53
Київська	1765	865	184 (21%)	2413
Кіровоградська	86	86	13 (15%)	230
Полтавська	3560	2060	199 (9,7%)	4335
Сталінська	60	60	7 (11,7%)	197
Сумська	1326	626	302 (48%)	1322
Харківська	621	421	125 (30%)	2336
Чернігівська	1255	555	240 (43%)	1858
<i>Всього по східним областям</i>	<i>9805</i>	<i>5705</i>	<i>1236 (21,7%)</i>	<i>13931</i>
Волинська	2313	1287	713 (55%)	2346
Ровенська	-	-	167 (-)	779
<i>Всього по західним областям</i>	<i>2313</i>	<i>1287</i>	<i>880 (66%)</i>	<i>3125</i>
<i>Разом по УРСР</i>	<i>12118</i>	<i>6992</i>	<i>2116 (30,3%)</i>	<i>17056</i>

Про землянки в контексті проблем будівництва житла на селі у 1948 р. згадувалося на вересневому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Тоді М. Хрущов у властивій йому емоційній і категоричній манері закликав активізувати зусилля усіх обкомів партії та облвиконкомів задля організації будівництва, «щоб вивести колгоспників із землянок» [21, арк. 11].

Про привернення уваги до питання землянок свідчить факт, що 11 жовтня 1948 р. Рада Міністрів УРСР видає чергову постанову з вказівками виконкомам обласних і районних рад трудящих, які мали активізувати справу

сільського будівництва, забезпечити його трудовими ресурсами і будівельними матеріалами [20, арк. 118-119].

Спільна постанова республіканського уряду і ЦК КП(б)У, видана 5 січня 1949 р., спрямовувалася на організацію цільового постачання скла та цвяхів до сільської місцевості для будівництва постійного житла. Першочергово цими незамінними будматеріалами мали забезпечуватися саме колгоспники, які мешкали в землянках. Це завдання покладалося на Укоопспілку, що потім протягом 1949 р. за розробленим графіком завозила і розподіляла майже 400 тис. м² скла і 560 т цвяхів [22, арк. 1-2].

Та не зважаючи на значний позитив вищезгаданого для справи відновлення житлового фонду, інші проблеми будівництва (нестача решти будматеріалів, кваліфікованих кадрів, транспорту тощо) не давали змоги повністю завершити ліквідацію явища проживання селян в тимчасових спорудах. За інформацією сільгоспвідділу ЦК КП(б)У станом на 1 листопада 1950 р. по Україні у землянках залишалися мешкати 4755 родини, які вже вступили в зимовий сезон у тимчасовому житлі. План будівництва житла для сімей, які мешкали в землянках, у 1950 р. у середньому по УРСР виконувався лише на третину. Найбільше землянок було зареєстровано у Волинській (975), Полтавській (936) та Харківській (897) областях [23, арк. 100].

Очкувалося, що проблему остаточно буде розв'язано наступного 1951 р. На жаль, це завдання, зважаючи на обставини і пріоритетність будівництва господарсько-виробничих споруд на місцях, повністю виконане бути не могло, і землянки спорадично використовувалися в якості житла і надалі протягом кількох наступних років [1, с. 59]. Проте на початку 1950-х рр. згадки про таке тимчасове житло повністю зникли з публічного інформаційного поля, оскільки влада офіційно заявляла про завершення відбудови, як це і передбачалося ІV п'ятирічним планом. Поступово зникають і згадки про землянки у

офіційних звітах районних та обласних виконкомів і партійних комітетів. Це питання знімається з контролю і порядку денного влади.

Висновки. Отже, землянки у сільській місцевості України поширилися в середині 1940-х рр. через значні руйнування житлового фонду під час війни. Затримки у будівництві постійних помешкань, спричинені нестачею кадрів та будматеріалів, призвели до використання цього тимчасового житла протягом всього повоєнного періоду. Спорудження землянок було можливим без застосування повноцінних будматеріалів і здійснювалося із залученням некваліфікованої праці колгоспників та наявних підручних засобів. Це робило землянки максимально доступним видом житла в умовах його нестачі, хоча і проживання в них залишалося некомфортним та антисанітарним.

Наявність заселених землянок стала для влади і суспільства індикатором, що показував незавершеність процесу повоєнної відбудови. Водночас завдання з відбудови житла держава покладала на саме населення та місцеві колгоспи, встановлюючи систему директивних вимог і контролю за діяльністю створених будівельних бригад. Забезпечення фінансами, кадрами і будматеріалами з боку держави залишалося вкрай недостатнім.

Протягом років відбудови загалом спостерігалось зменшення кількості землянок. Проте інспекційні перевірки, здійснені в областях 1948 р., показували часткове збільшення реальної чисельності цих споруд порівняно з попередніми даними статистики. Це пояснювалося явищем приписок і завищення показників виконання плану відбудови з боку місцевих органів влади, вибіркового реєстрування споруд, поширенням повторного заселення землянок, примусовими переміщеннями населення без забезпечення його житлом. Не зважаючи на запевнення влади про вчасне завершення відбудови села протягом IV п'ятирічки, подекуди використання землянок тривало ще до

середини 1950-х рр. Хоча такі факти і не афішувалися владою, проте вони свідчили, що відновлення житлового фонду завершилося неповністю.

Список використаних джерел

1. Нікілев О. Ф. Житлово-комунальний стан українського села: реалії повсякденності 1950-х – середини 1960-х рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2012. Вип. 20. С. 58-65.
2. Нікілев О., Марченко В. Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 35-43. DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko.
3. Ревенко В. В. Будівництво і проектування сіл Півдня України у післявоєнний період (1945-1955 рр.). *Наукові праці: наук. журн. / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. Сер.: Історія*. 2010. Т. 140. Вип. 127. С. 144-148.
4. Satsky P. Reconstruction of the economy of the Southern regions of the Ukrainian SSR and socio-economic revival of Crimea after World War II. *Facta Simonidis*. 2020. Vol. 13. Is. 1. P. 179-204. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1193124.pdf> (дата звернення: 12.07.2025).
5. Терещенко Т. В. Стан житлового будівництва в сільській місцевості у 1945-1950 рр. (на матеріалах центральних областей України). *Zaporizhzhia Historical Review*, 2016. № 1(45). С. 277-280.
6. Поліщук А. С. Житлово-побутові умови подільського села в середині 1960-х – 1980-х рр. *Український селянин*. 2014. № 14. С. 220-222.
7. Гончарова О. С. Повоєнна відбудова селища Старий Салтів (кінець 1943 року – початок 1950-х років). *Studia Slobozhanica: мат. Всеукр. наук.-метод. конф. «Слобожанський гуманітарій – 2021»*. Харків: ДБТУ, 2021. С. 52-66. URL:

<https://repo.btu.kharkiv.ua/items/99c3f808-26a7-4124-9eae-999088c057f7> (дата звернення: 12.07.2025).

8. Король В. М. Повоєнна відбудова виробничої та соціальної інфраструктури сільської місцевості на Сумщині (1945-1950 рр.). *Сумська старовина*. 2022. № LXI. С. 5-20. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2022.61.1>.
9. Осипенко О. Сільське населення Одещини та його роль у відбудові сільського господарства Південно-Західної України в 1944 році. *Літопис Волині*. 2025. № 32. С. 93-99. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.16>.
10. Starodubets G. Anthropology of Memory of Rural Women of Zhytomyr Region about Post-War Everyday Life. *Intermarum: history, policy, culture*. 2021. № 9. DOI: [10.35433/history.112023](https://doi.org/10.35433/history.112023).
11. Шамрай О. Висвітлення життя українського повоєнного села на сторінках місцевої преси (1943-1950 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 89-95. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Shamrai>.
12. Варенцов Т. Н., Кратюк В. В. Временное жилищное строительство. Москва: Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1943. 44 с.
13. Сокура І. Остання землянка нашого села. *Більшовицька зброя*. 1948. 3 січня, № 2 (1908). С. 4.
14. Аудіозапис спогадів Лисогор Лідії Мар'янівни 1935 року народження, записаний в 2023 р. у селі Вільшана Роменського р-ну Сумської обл., з колекції кафедри історії Сумського державного університету.
15. Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941 – 1950 / Головне арх. упр. при Раді Міністрів УРСР; відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ: Наук. думка, 1989. 576 с.
16. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-5036. Оп. 4. Спр. 40. 72 арк.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі ЦДАГОУ) . Ф. 1. Оп. 80. Спр. 611. 35 арк.
18. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 79. Спр. 177. 113 арк.
19. Кузьминський І. Відбудовується колгоспне село. *Більшовицька зброя*. 3 січня, № 2 (1908). С. 2.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4939. Оп. 1. Спр. 4. 300 арк.
21. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1229. 31 арк.
22. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 79. Спр. 272. 36 арк.
23. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 870. 195 арк.